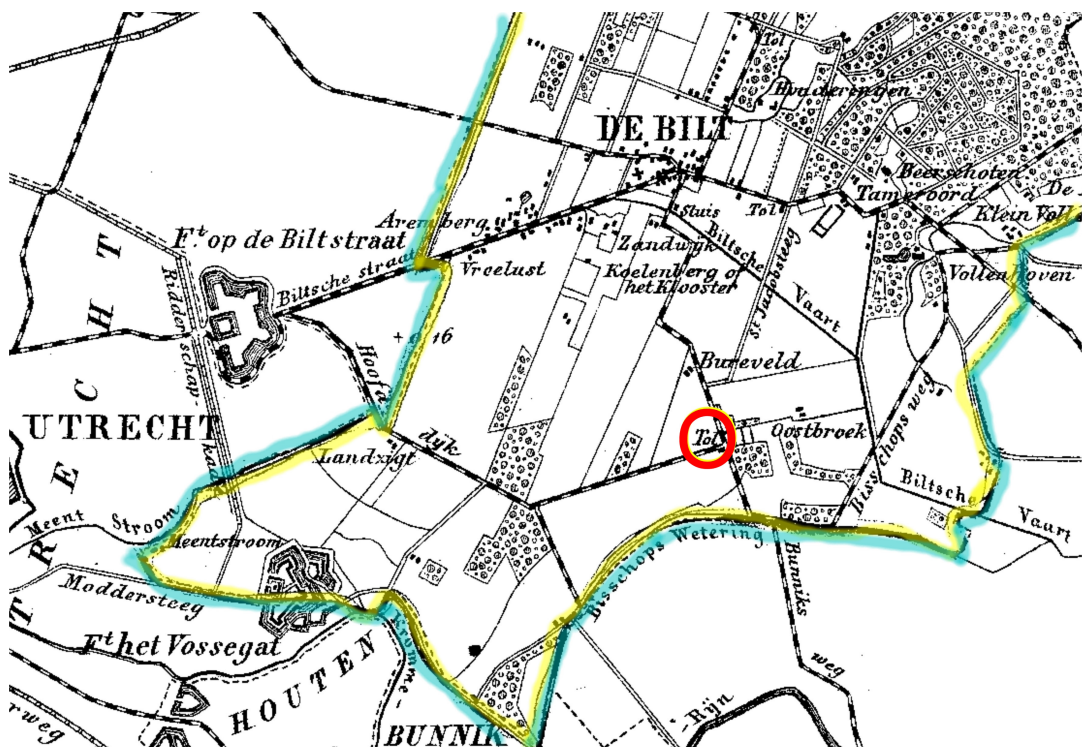

De tol aan de Hoofddijk

Wie in de jaren veertig van de vorige eeuw met paard en wagen vanaf de Bunnikseweg de Hoofddijk op wilde gaan, moest bij de daar voor de boerderij van de familie Baelde aanwezige tolboom vijf cent tolgeld betalen. Ook fietsers konden de tol niet gratis passeren. Hoe zat dat met deze tamelijk onbekende Biltse tol?

1. Uitsnede uit een kaartje van De Bilt in 1867 uit de gemeentatlas van Jacob Kuyper, met onder andere de tol op de Hoofddijk (in rode cirkel), thans gemeente Utrecht. Deze dijk ressorteerde, vanaf de T-kruising met de Bunnikseweg (figuur 2) tot aan de geel-blauw gemarkeerde gemeentegrens, onder De Bilt. Het restant van de dijk, die doorliep tot aan het bruggetje over de Biltse grift aan de Biltsestraatweg, viel tot 1954 onder Maartensdijk. .

De Bilt kende in de negentiende eeuw verscheidene tollën binnen zijn gemeentegrenzen. We vinden er vier terug op diverse landkaarten uit de negentiende eeuw, waaronder de topografische kaarten en de officiële kaart van de provincie Utrecht van Kips en Nunnink

uit 1850. Op het kaartje van de gemeente De Bilt in 1867 (figuur 1) uit de bekende gemeenteatlas van Jacob Kuyper vinden we zelfs nog een vijfde tol. Deze bevond zich aan het oostelijke uiteinde van de Hoofddijk bij Oostbroek op de hoek van de Bunnikseweg (figuur 2); de Hoofddijk ressorteerde daar tot 1975 onder De Bilt.

Kennelijk was deze tol op de provinciekaart vergeten of door de kaartenmakers over het hoofd gezien. In een notitie uit 1856 van de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat, waarin werd opgesomd welke correcties of aanvullingen er nodig waren op de provinciekaart bij een geplande herdruk, is namelijk te lezen dat er een tol aangeduid moest worden aan het einde van de Hoofddijk bij Oostbroek. In de tweede editie van de kaart uit 1862 is deze vijfde Biltse tol inderdaad opgenomen. De tol werd later ook aangegeven op onder andere de officiële topografische kaarten in de uitgaven van 1910 (figuur 3) tot 1953 en met twee dwars op de weg getekende streepjes op een toeristenkaart van de provincie Utrecht van omstreeks 1940 (figuur 4). Op deze laatstgenoemde kaart staat de Hoofddijk, evenals in diverse stukken betreffende de tol, overigens aangeduid als Oostbroekselaan. Deze tol aan de Hoofddijk is de minst bekende tol van De Bilt.

2. Boerderij van de familie Baelde, Hoofddijk 49, gezien vanaf de Bunnikseweg. Ter hoogte van de voordeur stond destijds een tolboom. Datering: maart 1979. Foto: A.H.C Schollen. Bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, document nr. 202806.

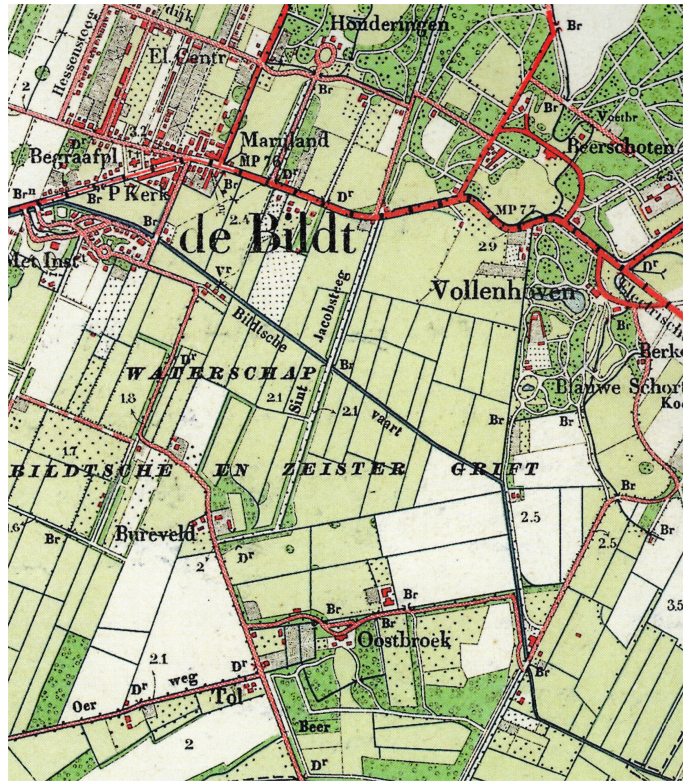
Toch kan mevrouw Mijnie Westeneng-Baelde (1939) zich het bestaan van de tol nog goed herinneren. Zij was de jongste in het gezin Baelde, dat woonde op de boerderij op de hoek van de Bunnikseweg en de Hoofddijk (figuur 2), waar tegenwoordig een kinderdagverblijf is gevestigd. De tolboom stond ter hoogte van hun voordeur. Het tolgeld werd door haar ouders geïnd.

Onduidelijkheid

In het verleden was niet altijd duidelijk hoe die tol er was gekomen, of er toestemming vereist was geweest om tot tolheffing over te gaan en wie die concessie dan wel zou hebben verleend. Een goede aanleiding om de zaak wat diepgaander uit te pluizen, deed zich voor in de Tweede Wereldoorlog en de jaren direct daarna. In die periode werd gewerkt aan het opstellen van een nieuwe versie van de zogeheten 'legger' van de wegen in de gemeente De Bilt. In die legger werden alle openbare wegen, gelegen binnen de gemeentegrenzen maar buiten de bebouwde kom, genoteerd. Tevens stond aangegeven wie voor het onderhoud van de weg, de bermen en eventuele duikers (kokervormige constructies in wegen of dammen, bedoeld om waterwegen te verbinden) verantwoordelijk was. Ook werd vermeld of er beperkingen waren in het gebruik, bijvoorbeeld 'alleen toegankelijk voor voetgangers en fietsers' of de aanwezigheid van een tolboom of tolhek. Zo stond er in de ontwerp-legger van 1942 bij Hoofddijk: 'Aan het begin van de weg bevindt zich een houten tolboom met tolrecht'. Wat door de hoofdgenieur van de provinciale waterstaat vanuit Utrecht als het eind van de Hoofddijk werd beschouwd, was vanuit De Bilt gezien natuurlijk het begin

Openbare weg?

De gemeente De Bilt wilde de Hoofddijk graag opgenomen zien in die legger van de wegen. Het was per slot van rekening de oudste weg in de gemeente, als het ware de Oerweg. Van daaruit waren in de late Middeleeuwen namelijk de ontginningen begonnen, die uiteindelijk het grondgebied van De Bilt zouden vormen. Niet voor niets wordt de Hoofd-

3. Uitsnede uit de topografische kaart 1:25000, blad Zeist, verkend 1872, herzien 1906, uitgave 1910. Linksonder de Oerweg (Hoofddijk of Oostbroekselaan) met de tol bij de T-kruising met de Bunnikseweg. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, document nr. 202806.

dijk onder andere op de uitgave van de topografische kaart van 1910 dan ook aangeduid als Oerweg (figuur 3). Verder was de weg volgens de gemeente sinds mensenheugenis voor iedereen toegankelijk geweest, ook al was hij niet opgenomen in de wegenleggers van 1857 en 1886. In een van de voorbereidende stukken voor de wegenlegger van 1857 worden de Hoofddijk en de daarop aanwezige tolboom overigens wel genoemd. De Hoofddijk behoorde, net als bijvoorbeeld de St. Jacobssteeg, tot de hofstede Oostbroek (figuur 5). Hadde van Reek, destijds eigenaar van Oostbroek, maakte bezwaar tegen het op de legger plaatsen van 'zijn' weg. Die was volgens hem namelijk niet-openbaar en slechts toegankelijk met gedogen van de eigenaar. In 1930 had hij nog bordjes 'Eigen weg' laten plaatsen om het privé-karakter van de weg te benadrukken. Een buurman had hij verboden de weg met de auto te berijden. De bezwaren die de buurman daartegen aantekende, werden tot aan de Hoge Raad toe verworpen.

De Hoofddijkse tol

Bij de argumenten die over en weer werden uitgewisseld, speelde ook de aanwezigheid van de tol een rol. Gemotoriseerd verkeer was, zoals we zagen, niet welkom, maar fietsers, koeien en al dan niet aangespannen paarden mochten blijken een bij de tol geplaatste tarievenlijst, na betaling de tol passeren. Van Reek concludeerde uit de aanwe-

4. Uitsnede uit de Kompas-toeristenkaart Utrecht. Datering ca. 1940. Bron: Beeldbank Archief Eemland 1005_080.

zigheid van de tol dat de weg niet-openbaar was, terwijl de gemeente De Bilt het als een aanwijzing zag dat het juist wél om een openbare weg ging.

Ook werd gekeken naar de status van de tol. De meeste tolbomen werden geplaatst na de aanleg van een openbare weg of de verharding van het wegdek; het tolgeld was dan bedoeld om de kosten van de aanleg en het onderhoud te dekken. Een en ander werd geregeld middels een zogeheten concessie, die werd verleend per Koninklijk Besluit. Dit was de gang van zaken geweest bij bijvoorbeeld de tolleren aan de Soestdijkseweg en de Vuursche steeg. Als in het verleden aan de eigenaar van de tol aan de Hoofddijk een dergelijke concessie zou zijn verleend, dan was er zonder meer sprake geweest van een openbare weg.

Deze invalshoek bood evenmin direct een oplossing. De tol was weliswaar nadrukkelijk vermeld op een lijst van geconcessioneerde tolleren van de commissie afschaffing tolleren in de provincie Utrecht uit 1874, wat zou inhouden dat de weg openbaar was. Op een herziene lijst uit 1889 ontbreekt de tol echter. De vermelding van 1874 berustte mogelijk op een vergissing, waaruit dan zou volgen dat de weg niet-openbaar was.

Tolleren in 1874

Door de vermelding op de lijst van 1874 beschikken we over wat informatie over de tol rond die tijd. Het recht van tolheffing was toen in handen van Abraham Bierens de Haan,

5. Het huis Oostbroek in de tijd van Hadde van Reek en familie. Prentbriefkaart uit 1935. Bron: Beeldbank Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen, Breukelen, Bi00054.

6. Het huis Oostbroek in de tijd van Abraham Pantzer, getekend door Jan de Beijer in 1745; de tekening werd uitgewerkt in 1748. Bron: Beeldbank Het Utrechts Archief, cat.nr. 201713.

die sinds 1843 eigenaar was van Oostbroek. De slagboom stond aan de oostzijde van de Hoofddijk op het grondgebied van de gemeente De Bilt. De opbrengst van de tol bedroeg slechts 10 gulden per jaar. Ter vergelijking: de twee tolleren op de Soestdijkseweg, de ene op de hoek van de Groenekanseweg, de andere ter hoogte van restaurant Le Nord, brachten samen bijna 2400 gulden in het laatje. Aan de rijkstol aan de Holle Bilt, waar zich nu het Van der Valkhotel de Biltse Hoek bevindt, werd jaarlijks zelfs 6950 gulden opgehaald. De tol bij Oostbroek kende geen tolhuis. Het tolgeld werd 'om niet' geïnd door de bewoners van de boerderij op de hoek van de Bunnikseweg, waar later mevrouw Westeneng haar jeugd zou doorbrengen.

Wegafsluiting

Uiteindelijk slaagde de provincie erin de vermeende toestemming tot tolheffing te herleiden tot een besluit van 10 oktober 1724 van Gedeputeerde Staten van Utrecht. Het bleek te gaan om een aan Abraham Pantzer verleende vergunning. Pantzer had het landhuis

7. Het bruggetje over de Biltse grift aan het noordwestelijke uiteinde van de Hoofddijk of Oostbroekselaan bij de Biltsestraatweg. Datering: 1910-1921. Bron: Beeldbank Het Utrechts Archief, cat.nr. 53549.

(figuur 6) en landgoed Oostbroek in 1723 verworven. In de akte van transport stond nadrukkelijk vermeld dat hij tevens het vrije eigendom had van een uitweg door het land van het convent van Oostbroek 'van den Boomgaert af tot aan de Brugge die over de Biltse Vaert is leggende'. Het bruggetje lag op grondgebied van de gemeente Maartensdijk, niet ver van het latere Fort De Bilt waar de Hoofddijk en de Biltsestraatweg samenkwamen (zie figuur 1 bij de B van *Biltsche straat*); het zou later nog vaak gefotografeerd worden (figuur 7). Als snel bleek dat de toegangsweg vooral 's-winters nagenoeg onbegaanbaar was. Daarom wilde Pantzer de weg met zand ophogen, maar tegelijkertijd voorkomen dat die door derden zou worden stuk gereden. Daarom moest er een hek of een slagboom komen. De provincie verleende op 10 oktober 1724 inderdaad toestemming om die te plaatsen, echter onder de strikte voorwaarde dat 'de eigenaar aan de respectieve Conventen van Oostbroeck ende derselver bruyckers ieder een sleutel besorge om den weg mede te mogen gebruiken, sonder dat deselve die nochtans aan anderen sullen mogen overleveren'. In het besluit wordt met geen woord gerept over tolheffing. Er is dan ook geen sprake van een ooit verleende concessie tot tolheffing, zo voerden eerst de provincie en later ook het Rijk aan, dus de Hoofddijk moest beschouwd worden als een niet-openbare weg.

Afsluitboom

De afsluitboom voor de plaatsing waarvan de provincie in 1724 toestemming had gegeven, stond niet op de latere positie van de tolboom bij de Bunnikseweg, maar aan het andere uiteinde van de Hoofddijk bij het eerder genoemde bruggetje. Dat valt op te maken uit de nasleep van een incident dat in 1727 plaatsvond. Daarbij hadden onverlaten de afsluitboom 's nachts opengebroken en omver gesmeten. Pantzer zette een nieuwe afsluitboom neer en op zijn verzoek stelde de provincie een verbod in tegen *'het verbreecken van zekeren sluytboom, behorende aan Oostbroek, met onse permissie gezet en staande aan de Biltse steenstraat'*. Om te voorkomen dat eventuele *'quaaddoeners'* ongestraft zouden blijven, kon in voorkomende gevallen een aanbrenghpremie worden uitgekeerd van 100 zilveren dukaten (250 gulden), die Pantzer dan wel uit eigen zak moest betalen.

Na een aantal wisselingen van eigenaar koopt Mr. Daniel Cornelis de Leeuw in 1774 het landgoed Oostbroek. Het jaar daarvoor had zijn nieuwe buurman Jan Balthasar Strick van Linschoten het landgoed Rhijnauwen, met onder andere de hofstede de Uithof, verworven. Daarbij achtten de grondeigenaren het nodig het recht op het gebruik van de bij Oostbroek horende Hoofddijk opnieuw vast te leggen om onder andere de toegang tot de boerderij de Uithof veilig te stellen. Dat gebeurde middels een *'Acte van overweg over den Hoofddijk of Oostbroekse Laan'* uit 1775. In die akte is te lezen dat de slagboom destijds nog steeds aan het Utrechtse uiteinde van de weg stond. Overigens zou het recht van overpad bij een eventuele verplaatsing van de slagboom gehandhaafd blijven. In 1842 wordt Oostbroek (figuur 8) geveild en gekocht door de eerder genoemde Abraham Biers de Haan. In de veilingcatalogus werd het vrije eigendom van de uitweg wel genoemd, maar er staat niets in over een hek, slagboom, tolboom of over tolopbrengsten. De eerste meldingen van een slagboom en tol aan de oostzijde op de hoek van de Bunnikseweg dateren van 1856 (voorbereiding herdruk provinciekaart) en 1857 (voorbereiding wegenlegger). Ergens in de tussenliggende periode moet de slagboom verplaatst zijn en was met de tolheffing begonnen.

Onzedelijk gedrag

Terug naar de discussie over de openbaarheid van de weg in de jaren veertig van de vorige eeuw. De vele bezwaren en de talrijke argumenten die de gemeente De Bilt toen uit de kast had getrokken om de openbaarheid van de Hoofddijk aan te tonen, waren aan dovemans oren gericht. We kunnen niet nalaten nog een van die argumenten te noemen. Begin jaren twintig hadden zich in De Bilt naar toenmalige maatstaven *'ernstige misstanden'* voorgedaan op het gebied van de openbare zedelijkheid. Daarom besloot de gemeenteraad in 1924 in de politieverordening een nieuw artikel op te nemen. Daarin werd het verboden om zich op oneerbare wijze te bevinden op of aan de openbare weg. Hetzelfde gold voor plaatsen die zichtbaar waren vanaf de openbare weg of vanaf een voor publiek toegankelijke plaats. Ook mocht je niet met iemand van de andere kunne zit-

8. Gezicht vanuit het park van het landgoed Oostbroek bij De Bilt op een nabijgelegen boerderij in de tijd van Abraham Bierens de Haan. Prent van P.J. Lutgers, gemaakt voor de veiling van het landgoed in 1842. Bron: Beeldbank Het Utrechts Archief, cat.nr.201721.

ten of liggen aan een openbare weg, gelegen ten zuiden van de Utrechtseweg. Dit laatste gold overigens niet voor echtparen of familie in de eerste en tweede graad en hun huwelijkspartners.

Uit de raadsnotulen bleek dat deze bepalingen vooral gericht waren op dienstplichtige militairen die zich op de Hoofddijk en de daarbij in de buurt liggende Militaire weg 'misdroegen'. Als het om privéterrein zou zijn gegaan, dan had men het ongewenste bezoek wel op een andere manier kunnen weren, aldus de gemeente. De gemeentepolitie van De Bilt en de Rijksveldwacht hadden naar aanleiding van dit artikel talrijke processen-verbaal opgemaakt, die in veel gevallen hadden geleid tot een boete. Van die beklagden had niemand ooit een beroep gedaan op de niet-openbaarheid van de weg. Ook de rechter had de openbaarheid van de weg niet in twijfel getrokken. Dus, zo concludeerde de gemeente, de Hoofddijk werd ook toen al beschouwd als openbare weg.

De provincie en het Rijk waren van deze argumentatie niet onder de indruk. Tol of geen tol, de Hoofddijk kwam, zo lezen we in een Koninklijk Besluit van 7 juni 1948, niet terecht op de legger van wegen en bleef dan ook niet-openbaar.

Einde tolheffing

De tol werd vermoedelijk begin jaren vijftig opgedoekt. Mevrouw Westeneng herinnert zich nog dat de tolheffing de laatste jaren op het drukke boerenbedrijf geen prioriteit meer had. Wie de Hoofddijk wilde gebruiken, kon het verschuldigde geldbedrag zelf in een bij de tol geplaatst bakje deponeren; niemand kwam er meer om vragen. In 1954 werd de Hoofddijk verbeterd en de tol afgebroken. Op de topografische kaarten vanaf 1953 komt de tol niet meer voor.

Bronnen

1. Kaarten op: *topotijdreis.nl*; *archiefeemland.nl*, kaarten en tekeningen, zoekterm nunnink; beeldbank *razu.nl*, zoekterm 65142; *onlinemuseumdebilt.nl*, zoekterm 41.
2. Utrechts Archief, toegang 29-31, inv.nr. 32; toegang 68, inv.nr. 828; toegang 79, inv.nrs. 3661, 5386 en 5389; toegang 337, inv.nr. 58, 60.
3. Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen (Breukelen), toegang 0895, inv.nr. 468 en toegang 1021, inv.nrs. 3036-3038.
4. Water, J. v.d., *Groot Placaatboek* (Utrecht), eerste deel (Utrecht 1729) 243-246.
5. *Utrechts Nieuwblad*, 15 september 1954, p. 7.

Auteur:

Kees Floor (1947) verzorgt weercursussen en weerlezingen. Hij schreef talrijke artikelen voor dagbladen en tijdschriften, waaronder de Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Biltse Grift. Hij werkte bij het KNMI en bij de lerarenopleidingen van Universiteit Utrecht en Hogeschool Utrecht.
www.keesfloor.nl

ONLINE MUSEUM
DE BILT

<https://onlinemuseumdebilt.nl>